

*Rafał Kania** <https://orcid.org/0000-0003-2900-6695>

WOJNA W MYŚLI POLITYCZNEJ POLSKIEJ PARTII ROBOTNICZEJ

Streszczenie. II wojna światowa była wydarzeniem przełomowym w historii. Wpłynęła nie tylko na zmianę sytuacji międzynarodowej, ale i spowodowała gruntowne zmiany w porządku ustrojowym wielu państw. Ponadto zmodyfikowała sposób myślenia o wojnie jako zjawisku towarzyszącym historii ludzkości. Przykładem zmian w rozumieniu istoty wojny może być treść programów partii politycznych. Celem artykułu jest prezentacja przedmiotowego zagadnienia w myśli politycznej Polskiej Partii Robotniczej. Odtworzenie sposobu, w jaki komuniści polscy rozumieli wojnę jest wciąż ważne – wpłynął on bowiem na poglądy kolejnych pokoleń Polaków, a także na współczesny dyskurs polityczny. Do realizacji celu badawczego została wykorzystana metoda analizy treści i elementy metod historycznoprawnych.

Słowa kluczowe: wojna, II wojna światowa, Polska Partia Robotnicza, komuniści polscy, marksizm-leninizm

WAR IN THE POLITICAL THOUGHT OF THE POLISH WORKERS' PARTY

Abstract. World War II was a turning point in the history. It influenced not only the changing of international situation. It caused profound changes in the political order of many countries. In addition, it also modified the way of thinking about war as a phenomenon accompanying human history. The content of political party programs is an example of changes in the understanding of the essence of war. The aim of the article is to present this issue in the political thought of the Polish Workers' Party. Reconstructing how Polish communists understood war is still important. It influenced the views of subsequent generations of Poles. It also resonates in contemporary public discourse. To achieve the research objective, the content analysis method and elements of historical-legal methods were used.

Keywords: war, World War II, Polish Workers' Party, Polish communists, Marxism-Leninism

* Akademia Mazowiecka w Płocku, r.kania@mazowiecka.edu.pl

© by the Author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)
Received: 06.08.2025. Verified: 09.01.2026. Revised: 19.02.2026. Accepted: 31.03.2026.

Funding information: Not applicable. **Conflicts of interests:** None. **Ethical considerations:** The Author assures of no violations of publication ethics and takes full responsibility for the content of the publication.

1. WPROWADZENIE

II wojna światowa była wydarzeniem przełomowym w historii świata. Stanowiła ostatni akord zapoczątkowanego wybuchem I wojny światowej długiego procesu odchodzenia od XIX-wiecznego porządku polityczno-prawnego i społeczno-gospodarczego. Jednocześnie ukształtowała nowy ład, wyznaczając kierunek rozwoju powojennego świata. Wpływ najkrwawszego konfliktu zbrojnego w dziejach miał również fundamentalne znaczenie dla losów Polski. Nie bez przyczyny w wielu dyskusjach używane jest wciąż sformułowanie, że coś miało miejsce przed lub po wojnie. Wypowiadający je odwołuje się przy tym, *implicite*, do II wojny światowej. O oddziaływaniu tego wydarzenia na świadomość powszechną Polaków świadczy fakt, że jeszcze w wyborach parlamentarnych w 2023 r., a więc blisko 80 lat od zakończenia wojny, kwestia reparacji wojennych od Niemiec na rzecz Polski stanowiła jeden z istotnych punktów sporu politycznego kampanii wyborczej.

Celem artykułu jest przedstawienie zarysu stanowiska Polskiej Partii Robotniczej (PPR), czy też szerzej – komunistów polskich z nią związanych, na ideę wojny, które kształtowało się w latach 1942–1948, a więc w okresie przełomowym dla dziejów państwa i narodu. Owe kilka lat zdefiniowało sposób oficjalnej interpretacji tamtych wydarzeń, miało wpływ na to, jak kolejne pokolenia Polaków postrzegały II wojnę światową, a także wojnę jako zjawisko towarzyszące człowiekowi. Nie są to bynajmniej rozważania o charakterze wyłącznie historycznym. Ukształtowany w owym czasie sposób pojmowania wojny wciąż rezonuje w teraźniejszości. Niezależnie od tego, czy jest on akceptowany, czy kontestowany przez uczestników dyskursu, stanowi istotny punkt odniesienia dla polityki historycznej bazującej na narodowych resentymentach.

W toku rozważań zostanie zweryfikowana hipoteza badawcza, zgodnie z którą na sposób przedstawiania przez PPR zjawiska wojny wpływ miały trzy główne czynniki: ideologia marksizmu-leninizmu, cele polityczne ZSRR oraz doświadczenia II wojny światowej. Wobec dostępności bardzo obszernych zasobów źródłowych, jako materiał badawczy posłużą wybrane, aczkolwiek reprezentatywne, dokumenty programowe oraz wystąpienia liderów komunistycznych, łącznie tworzące kanon myśli politycznej PPR. Kryterium doboru stanowiło znaczenie danego dokumentu oraz zawartych w nim odniesień do problematyki wojennej, zarówno dotyczących ówczesnych wydarzeń, jak i wojny jako zjawiska towarzyszącego gatunkowi ludzkiemu. Do przeprowadzenia analizy zostaną wykorzystane: metoda analizy treści, metoda porównawcza oraz elementy metody historycznoprawnej.

2. KONTEKST HISTORYCZNY ORAZ OKOLICZNOŚCI POWSTAWANIA I EWOLUCJI PROGRAMU PPR

Uchwycenie istoty sposobu rozumienia idei wojny przez komunistów polskich skupionych w PPR nie jest możliwe bez uwzględnienia skomplikowanej sytuacji tego obozu politycznego, determinującej proces kształtowania jego programu i ideologii. Wspomniane ugrupowanie polityczne zostało utworzone z woli Stalina, jako narzędzie wpływów kremlowskich na okupowanych przez III Rzeszę terenach Polski. PPR wpisywała się w szerszy plan budowania na zapleczu frontu wschodniego po stronie niemieckiej struktur dywersyjnych, mających wpływać destrukcyjnie na poczynania Hitlera (Gontarczyk 2015, 65–66). Pod wpływem egzystencjalnego zagrożenia, jak postrzegano w ZSRR atak Wehrmachtu w czerwcu 1941 r., Stalin zmienił swój bardzo niechętny stosunek do polskich komunistów, datujący się od wielkiej czystki lat 1937–1938. Ofiarami totalitarnych metod kremlowskiego dyktatora padło wówczas prawie całe kierownictwo Polskiej Partii Komunistycznej (Trembicka 2007, 270). Nieliczni, którzy przeżyli, jak Alfred Lampe, znaleźli się na marginesie ruchu komunistycznego.

Zmiana nastawienia kierownictwa radzieckiego do komunistów polskich była podyktowana pragmatycznymi przesłankami. Wpłynęła jednak na możliwość organizacji tego środowiska oraz wznowienie dyskusji nad programem politycznym (Ciesielski 1990, 145–159). W wyniku tych okoliczności zainicjowana została działalność Związku Patriotów Polskich z Wandą Wasilewską na czele (Babiracki 2015, 18), rozpoczęto formowanie polskich sił zbrojnych w ZSRR pod dowództwem gen. Zygmunta Berlinga, a także utworzona została tajna komórka pod nazwą Centralne Biuro Komunistów Polskich (Sobór-Świdarska 2009, 102–120). Wszystkie te inicjatywy nie pozostawały bez wpływu na proces kształtowania programu politycznego i taktyki działania obozu komunistycznego w kraju. Z racji późniejszego wpływu na kierunki polityki PPR po wydaniu Manifestu PKWN, szczególna rola przypadła ostatniemu z wymienionych – CBKP, w którego skład weszli kluczowi w okresie stalinizmu w Polsce działacze: Jakub Bermań, Aleksander Zawadzki, Stanisław Radkiewicz, Hilary Minc, Roman Zambrowski (*Z protokołu nr 1*, 1–2; Spałek 2020, 17).

Działalność partii została zainicjowana na przełomie lat 1941 i 1942 przerwaniem z ZSRR na terytorium Polski tzw. grupy inicjatywnej kierowanej przez Marcelego Nowotkę, Pawła Findera i Bolesława Mołojca. W wyniku walk wewnętrznych oraz działań niemieckich przywództwo partii ulegało zmianie, aby ostatecznie ukształtować się w formie trójki kierowniczej: Władysław Gomułka, Bolesław Bierut i Franciszek Jóźwiak (Gontarczyk 2015, 153–165). Utrata łączności z Moskwą spowodowała powstanie przestrzeni dla taktycznej samodzielności kierownictwa PPR. Dlatego między innymi jedna z kluczowych inicjatyw ustrojowych okresu przejściowego – Krajowa Rada Narodowa – została utworzona bez zgody, a nawet wiedzy Stalina. Ten stan rzeczy legł u podstaw braku zaufania do Gomułki

nie tylko radzieckiego dyktatora, ale również przybyłej do kraju z ZSRR emigracji komunistycznej, uznającej siebie jako wyłącznie uprawnioną do realizacji wytycznych kremlofskich mocodawców (Prażmowska 2016, 122–123).

Zmieniający się na przestrzeni lat 1942–1948 skład PPR i jej program były zatem amalgamatem kilku kluczowych czynników: 1) tradycji KPP; 2) taktycznych planów Stalina, który zezwolił na konsolidację rozproszonego dotąd środowiska emigracji komunistycznej w ZSRR w ZPP oraz CBKP; 3) organizacji pod kontrolą radziecką polskiego wojska w 1 Dywizji im. Tadeusza Kościuszki; 4) specyfiki sytuacji wewnętrznej w okupowanym kraju, w której działała PPR. Na skomplikowaną mozaikę wspomnianych uwarunkowań nakładały się animozje personalne (Szumiło 2014a 162–189). Wewnętrzne walki, intrygi i brak zaufania, czego dowodem mogą być niejasne okoliczności śmierci Nowotki czy donosy Bieruta na Gomułkę, kierowane do radzieckich mocodawców, sprawiły, że poszczególne elementy programu PPR powstawały w burzliwych okolicznościach i były udziałem wielu działaczy o różnych proveniencjach (Kania 2023, 97–104). Tym niemniej analiza w ujęciu chronologicznym reprezentatywnych enuncjacji pojawiających się w przestrzeni publicznej lub w dyskusji wewnętrznej pozwala nakreślić zarys procesu kształtowania się idei wojny w ujęciu tego środowiska politycznego.

Formatowanie podstaw ideologiczno-programowych, utworzonej oficjalnie 5 stycznia 1942 r., Polskiej Partii Robotniczej odbywało się w specyficznych uwarunkowaniach. Przypadło bowiem na okres II wojny światowej oraz tuż po jej zakończeniu. Konflikt ten wywołał niszczycielski wpływ na człowieka i jego świat, jak żaden inny w historii. Pośród uczestniczących państw Polska ucierpiała stosunkowo najbardziej, zarówno pod względem negatywnych skutków materialnych, jak i demograficznych. Pomimo przynależności do obozu zwycięzców, poniosła również straty terytorialne (Lowe 2013, 35, 38). Obok tych jednoznacznie negatywnych skutków miały miejsce inne, równie destrukcyjne, choć nie zawsze dostrzegalne konsekwencje wojny totalnej.

Negatywny wpływ wojny odcisnął trwałe piętno na psychice Polaków nie tylko podczas jej trwania. Traumatyczne doświadczenia wywierały negatywne skutki również wiele lat po jej zakończeniu. W monografii poświęconej problematyce zbiorowego stanu psychicznego społeczeństwa polskiego w tamtym okresie Marcin Zaremba przeprowadził analizę przyczyn występowania powszechnej trwogi wywołanej wojną. Były to przede wszystkim: wszechobecność śmierci, powszechna bieda, dezintegracja i atomizacja społeczna, atrofia porządku instytucjonalnego oraz zniszczenie przedwojennej stratyfikacji społecznej. Syndrom zbiorowej traumy miał kilka głównych objawów: powszechne uczucie strachu, agresję i kontynuowanie wojennego stylu życia oraz alkoholizm (Zaremba 2012, 93–118). Co więcej, w przekonaniu Polaków wojna nie skończyła się wraz z kapitulacją Niemiec. W wielu bowiem miejscach kraju „toczyła się regularna walka o cechach wojny domowej, z charakterystycznym dla niej fanatyzmem i rosnącym okrucieństwem” (Zaremba 2012, 392).

II wojna światowa była konfliktem zbrojnym innym od dotychczasowych. Zdawali sobie z tego sprawę główni aktorzy ówczesnych wydarzeń. Milovan Djilas przytoczył wypowiedź Stalina: „Ta wojna nie jest taka, jak w przeszłości: kto okupuje terytorium, narzuca także swój własny ustrój społeczny. Każdy narzuca swój własny ustrój, tak daleko, jak może dotrzeć jego armia. Nie może być inaczej” (Djilas 1991, 97). Konflikt ten był zatem postrzegany jako czynnik determinujący powstanie nowego porządku nie tylko międzynarodowego, ale również wewnętrznego wielu państw.

Niezależnie od tego, czy Stalin wierzył, czy też nie, w misję dziejową państwa radzieckiego jako wyzwoliciela uciśnionych mas pracujących na świecie, dążył przede wszystkim do wzrostu potęgi i uzyskania przez ZSRR statusu hegemonu. Doświadczenia historyczne nakazywały mu również szukać sposobów zapewnienia w przyszłości bezpieczeństwa zachodnich granic imperium. Z tego względu część Europy oddzielająca ZSRR od państw Zachodu, w szczególności Niemiec, miała pełnić rolę bufora bezpieczeństwa przed tymi zagrożeniami. Aby tak się stało, państwa tej części kontynentu musiały znaleźć się w radzieckiej strefie wpływów (Djilas 1991, 97). W geopolityczny scenariusz Kremla wpisywała się również Polska. Sposobem realizacji wspomnianego celu było narzucenie modelu ustrojowego odpowiadającego centrum radzieckiego systemu-świata (Kania 2023, 105). Gwarancję realizacji przyjętego scenariusza dawało zainstalowanie w Polsce rządu całkowicie podporządkowanego Moskwie (Judt 2018, 162). Realizacja tego zadania przypadła PPR, czy też szerzej – środowisku polskich komunistów.

Wprowadzając w życie swój plan, Stalin nie poprzestał wyłącznie na działaniach o charakterze militarnym i politycznym. W proces budowania radzieckiej strefy wpływów wpisywało się narzucenie kanonu ideologicznego służącego kształtowaniu zuniformizowanego światopoglądu *homo sovieticus*. Dotyczyło to również sposobu rozumienia i interpretacji wielu zjawisk społecznych, w tym wojny.

Obowiązujący w latach 40. XX w. sposób rozumienia wojny oddaje *Krótki Słownik Filozoficzny*. W świetle interpretacji określonej na gruncie marksizmu-leninizmu, wojna nie była uważana za zjawisko konieczne, lecz historyczne, występujące na danym etapie rozwoju społeczeństwa, ściśle związane z określonymi warunkami życia (Lenin 1951d, 27). „Wojna jako zorganizowana walka zbrojna między różnymi klasami społecznymi lub państwami w imię określonych celów ekonomicznych i politycznych jest nieuchronnym wytworem powstania i rozwoju społeczeństwa klasowego” (Rozenal, Judin 1955, 734). Jako zjawisko społeczne została utrwalona wraz z powstaniem kapitalistycznej własności prywatnej. Stała się też skutecznym sposobem wzmacniania panowania „klas wyzyskiwaczy nad masami pracującymi” oraz narzędziem służącym podbojowi obcych terytoriów i ujarzmiania narodów. W tym znaczeniu wojna, obok kapitalistycznych stosunków produkcji, była głównym czynnikiem utrwalającym niesprawiedliwy porządek na świecie (Rozenal, Judin 1955, 734).

Jako punkt wyjścia marksizm-leninizm przyjmował pogląd Clausewitza (Clausevitz 2010, 29), zgodnie z którym wojna jest kontynuacją polityki. Taką interpretację tego zjawiska przejął do swojej doktryny Lenin (Lenin 1950b, 187). Za tym sposobem myślenia podążali autorzy *Słownika...*, doprecyzowując, w duchu marksistowskim, że jest to forma działań politycznych realizowana przez daną klasę społeczną przy użyciu środków przemocy. Podkreślali przy tym, że rozumienie istoty wojny wymaga analizy sytuacji klasy panującej przed jej rozpoczęciem (Lenin 1950a, 218). Marksisci upatrywali przyczyn konfliktów zbrojnych w istniejących systemach organizacji życia zbiorowego, w szczególności w kapitalistycznych stosunkach ekonomicznych i wynikających zeń instytucjonalnych rozwiązaniach społeczno-politycznych. Było to wyraźne nawiązanie do relacji bazy i nadbudowy. Podkreślano przy tym, że nie istniały wojny nieklasowe. Zawsze stanowiły konsekwencję prób realizacji partykularnych interesów klasowych (Rozentel, Judin 1955, 724–725; Fiodorow 1956, 10).

Na płaszczyźnie teoretycznej marksizm-leninizm dzielił wojny na sprawiedliwe i niesprawiedliwe (Lenin 1954, 65–67; Lenin 1951a, 390). Do pierwszej kategorii zaliczył wojny: niezaborcze, wyzwolenicze, zmierzające do obrony narodu przed napaścią zewnętrzną bądź służące wyzwoleniu ludu z niewoli kapitalistycznej albo zmierzające do wyzwolenia kolonii spod dominacji imperium. Z kolei do kategorii niesprawiedliwych zostały zaliczone wojny: zaborcze, mające na celu podbój i ujarzmienie innych państw lub narodów (*Historia* 1948, 190–191). Wojny niesprawiedliwe prowadzono zawsze w interesie klas wyzyskujących. Służyły one zahamowaniu procesu dziejowego postępu. Towarzyszył im ucisk, wyzysk, wyniszczanie całych krajów i narodów. W warunkach społecznych połowy XX w. tego rodzaju zjawiskami były przede wszystkim „wojny prowadzone przez burżuazję imperialistyczną” (Rozentel, Judin 1955, s. 724–725).

Przyjęcie za teoretyczny punkt wyjścia przytoczonej koncepcji nie oznaczało, że stanowisko komunistów polskich miało rys pacyfistyczny. Przeciwnie, za Leninem przyjmowano, że wojny mogły stanowić czynnik korzystny dla realizacji celów służących zwycięstwu światowego proletariatu (Lenin 1951c, 22–25; Lenin 1951b, 331–332; Lenin 1952b, 271–272; Lenin 1953, 148–149). Akceptowana kategoria wojen, co oczywiste, była interpretowana w duchu interesów ZSRR. „Wojny sprawiedliwe, wyzwolenicze, a przede wszystkim wojny proletariatu przeciwko burżuazji, są wojnami rewolucyjnymi, burzą one stare, przeżyte, reakcyjne instytucje, stanowiące przeszkodę w swobodnym, postępowym rozwoju narodów, niosą wyzwolenie z niewoli kapitalistycznej lub imperialistycznej” (Rozentel, Judin 1955, 725; Lenin 1956, 181–182). Co więcej, tego rodzaju konflikty wpisywały się w logikę materializmu historycznego. „Wojny sprawiedliwe służą sprawie postępowego rozwoju społeczeństwa” (Rozentel, Judin 1955, 725). Usprawiedliwiano zatem prowadzenie konfliktów zbrojnych sprzyjających interesom klasy robotniczej. „Marksizm-leninizm uznaje wojny klas uciskanych przeciwko swoim ciemiężcom za postępowe, sprawiedliwe i konieczne, potępia

zaś wojny imperialistyczne” (Rozental, Judin 1955, 725). Akceptowaną przez komunistów była zatem kategoria wojen, która przygotowywała rewolucję proletariacką, a następnie przeradzała w nią toczący się konflikt (Lenin 1957, 39–40).

Na uwagę zwraca pragmatyczny wniosek sformułowany przez teoretyków radzieckich na temat konfliktów zbrojnych: „Historia uczy, że z wojny wychodzi zwycięsko to państwo, które jest silniejsze od swego przeciwnika nie tylko pod względem wojskowym, lecz również pod względem ekonomicznym i moralnym, które więc odnosi nie tylko wojskowe, lecz również ekonomiczne i moralne zwycięstwo nad wrogiem” (Piatkin 1956, 39; Stalin 1951, 121).

Według marksizmu-leninizmu eliminacja wojen z życia społecznego i międzynarodowego oraz osiągnięcie trwałego pokoju nie były możliwe bez usunięcia ich przyczyn. W toku dialektycznie ujmowanego procesu historycznego, odbywającego się w walce zwalczających się przeciwieństw, wraz ze zwycięstwem socjalizmu nastąpi ostateczne uwolnienie narodów od widma wojny (Marks 1949, 457, 460; Lenin 1955, 263). Tkwiące w stosunkach kapitalistycznych sprzeczności stanowiły najgłębsze źródło wojen toczonych przez państwa imperialistyczne (Rozental, Judin 1955, 725). Zdaniem marksistów w społeczeństwach tych państw konfliktami zainteresowane były wyłącznie klasy panujące, podczas gdy masy pracujące chciały utrzymania pokoju (Lenin 1952a, 153). Cały bowiem ciężar konfliktów zbrojnych zawsze spadał na ich barki. „Współczesny ruch na rzecz pokoju może doprowadzić do zapobieżenia danej, nowej wojnie światowej. Ale jeżeli imperialiści rozpętają trzecią wojnę światową, to wojna ta będzie grobem już nie dla poszczególnych państw kapitalistycznych, a dla całego kapitalizmu światowego” (Rozental, Judin 1955, 726).

Narzucony w radzieckim systemie-świecie kanon ideologiczny znalazł odzwierciedlenie w koncepcjach teoretycznych dotyczących państwa i prawa. Potwierdzeniem jest definicja wojny ujęta w *Małej Encyklopedii Prawa*. Została ona określona jako konflikt zbrojny między państwami, zazwyczaj polegający na walce zbrojnej prowadzonej przez siły zbrojne co najmniej dwóch państw. Było to materialne ujęcie przedmiotowego pojęcia. Natomiast wojna w znaczeniu formalnym była stanem prawnym i nie musiała wiązać się z prowadzeniem działań zbrojnych. W uzupełnieniu definicji dodano, że każda wojna miała podłoże klasowe, w szczególności wynikała z interesów klas eksploatacyjnych zmierzających do osiągnięcia maksymalnych zysków wszelkimi dostępnymi metodami, w tym także poprzez stosowanie przemocy (Kurowski 1959, 766).

3. STANOWISKO PPR WOBEC WOJNY W OKRESIE OKUPACJI NIEMIECKIEJ

Okoliczności, w jakich powstawał program PPR, sprawiły, że problematyka wojenna stanowiła jeden z najważniejszych wątków myśli politycznej tego środowiska. W początkowym okresie istnienia głównym problemem, przed jakim

stanęli komuniści, było stworzenie wiarygodnej narracji pozwalającej na interpretację wojny i związanych z nią wydarzeń politycznych w zgodzie z taktycznymi celami Moskwy. Agresja ZSRR na Polskę w 1939 r. oraz aneksja wschodniej części terytorium spowodowały, że przekonanie społeczeństwa do intencji tego obozu politycznego było skrajnie trudne, o ile w ogóle możliwe. Tym niemniej oczekiwania ze strony moskiewskich mocodawców wymuszały na komunistach polskich podjęcie starań, aby sformułować przekonującą narrację, nawet przy założeniu braku logicznej spójności przedstawianej argumentacji (Ciesielski 1990, 97–98).

Komuniści przyjęli interpretację wydarzeń historycznych, zgodnie z którą wojna w okresie od 1 września 1939 r. do agresji III Rzeszy na ZSRR w czerwcu 1941 r. była wojną dwóch imperializmów, niemieckiego i anglosaskiego. Głównym celem konfliktu było uzyskanie światowej hegemonii. Rzeczpospolita stała się pierwszą ofiarą rywalizacji o realizację sprzecznych interesów państw kapitalistycznych. Argumentowano, że wojna będzie nieunikniona dopóty, dopóki główną determinantą polityki międzynarodowej pozostawać będą ich egoistyczne interesy (Przygoński 1962b, 78–79). Zgodnie ze stanowiskiem komunistów polskich całkowitą zmianę sytuacji spowodował atak Hitlera na ZSRR. Przyłączenie wschodniego sąsiada do wojny zmieniło jej dotychczasowy charakter. Z wojny imperialistycznej stała się wojną narodowo-wyzwoleńczą i antykolonialną, bowiem jej skutkiem miało być nie tylko pokonanie III Rzeszy, ale również zapoczątkowanie upadku systemu kapitalistycznego oraz budowa trwałego pokoju i sprawiedliwego porządku międzynarodowego (Przygoński 1962a, 9).

Sytuacja międzynarodowa oraz interesy kremlowskich mocodawców sprawiły, że w pierwszym okresie działalności PPR koncentrowała się na problematyce walki zbrojnej z okupantem niemieckim, na plan dalszy odsuwając zagadnienia natury społeczno-gospodarczej. Propagowano hasło rozwinięcia na szeroką skalę walki z okupantem (Góra i in. 1958a, 11–15). W 1942 r. dominowało hasło tworzenia Narodowych Komitetów Walki, jako podstawowej formy organizacyjnej zbrojnego oporu przeciwko Niemcom. Z czasem koncepcja ta przerodziła się w głoszenie konieczności organizacji powszechnego frontu narodowego pod przewodnictwem PPR (Przygoński 1962c, 136). Rozwój sytuacji na froncie wschodnim umożliwił w pierwszej połowie 1943 r. nie tylko prowadzenie agitacji na rzecz walki z Niemcami. Pozwolił także formułować w załączkowej postaci założenia programu powojennego, czego dowodem była deklaracja programowa PPR z 1 marca 1943 r. (Góra i in. 1958b, s. 93–96). Wobec powszechnej niechęci społeczeństwa polskiego do komunistów i ZSRR efekty tych zabiegów okazały się jednak bardzo znikome.

Wraz z rozwojem wypadków w okupowanym kraju kierownictwo partii kształtowało stopniowo wizję kierunków działań w końcowej fazie wojny oraz tuż po jej zakończeniu. Pośród wielu wystąpień ważną rolę programową odegrała deklaracja ideowa *O co walczymy?* z listopada 1943 r. Autorzy dokumentu stwierdzili: „Druga wojna światowa stała się przyczyną wielu nieszczęść i cierpień.

U jej przyczyn leżały przeciwieństwa immanentnie wpisane w stosunki wytwórcze ustroju kapitalistycznego. Stanowiła nieuniknioną konsekwencję rywalizacji prowadzonej przez państwa imperialistyczne o nowe rynki i podział świata na strefy wpływów. Wybuch konfliktu zbiegł się z kumulacją ruchów ludowych o potężnej sile. Te z kolei były wynikiem I wojny światowej, powstania ZSRR oraz zwyrodnienia najbardziej przegniłych warstw oligarchii imperialistycznej w polityczne formy faszyzmu (Malinowski 1984f, 148).

Specyfika konfliktu sprawiła, że wojna, nosząca początkowo znamiona imperialistycznej, musiała przekształcić się ostatecznie w starcie dziejowe dwóch przeciwstawnych sił społecznych, jak to ujmowano: zwyrodniałej faszystowskiej reakcji oraz postępowej demokracji. Konfrontacja spowodowała ukształtowanie nowego oblicza świata, stworzyła nową rzeczywistość. Decydującą siłą społeczną, aktorem wchodzącym na scenę dziejową stał się lud, który wydał wyrok śmierci na stary ład świata. W jego świadomości dojrzała myśl o konieczności zmian stosunków społecznych, aby człowiek i całe społeczeństwa mogły cieszyć się szczęściem. Przebieg wydarzeń, zdaniem autorów deklaracji, wskazywał na przeradzanie się wojny wyzwolenczej w rewolucję proletariacką. W uporządkowanym w wyniku przełomowych procesów powojennym świecie Polska miała zająć poczesne miejsce. Jednocześnie, wyzwolona z niemieckiego jarzma, nie mogła być kopią jej wersji przedwrześniowej. Przeczyłoby to bowiem kierunkowi przemian dziejowych. W ten sposób komuniści uzasadniali budowę od podstaw całkiem nowego ustroju politycznego i społeczno-gospodarczego (Malinowski 1984f, 148–149).

Kierownictwo PPR zapowiadało ułożenie dobrosąsiedzkich i sojuszniczych stosunków z ZSRR, które miały stać się kluczowym czynnikiem wzmacniającym obronność i bezpieczeństwo Polski. Tymczasem, pomimo oczywistego kierunku przemian dziejowych, kontynuatorzy polityki sanacji, za których komuniści uznali rząd na uchodźctwie i związane z nim środowiska w okupowanym kraju, dążyli do wojny z ZSRR o wschodnie tereny przedwojennej Rzeczypospolitej. Łączyło się z tym zagrożenie rozpętania w kraju wojny domowej w imię realizacji polityki imperialnej i antyradzieckiej. Działania środowisk reakcyjnych, podkreślali autorzy dokumentu, prowadziły nieuchronnie do „szaleńczej, bezmyślnej i zgubnej dla Polski wojny z Sowietami” (Malinowski 1984f, 168).

Bezkrytyczne przyjęcie przez polskich komunistów proradzieckiej interpretacji rzeczywistości skutkowało jednoznacznym określeniem wroga Polski oraz kierunku, z którego miało nadejść zagrożenie kolejną wojną. W przyjętej narracji, co oczywiste, dominował negatywny stosunek do Niemców. Podkreślono, że cztery lata wojny i okupacji to krwawy okres narodu polskiego, pasmo krzywd, poniżenia godności ludzkiej, mordowania tysięcy obywateli. „Wszystko dla Niemców, dla innych śmierć, ochłapy i prawa nieludzkie, niewolnictwo” (Malinowski 1984i, 174). Celem nazistowskiej „misji dziejowej”, jak argumentowano, było zaspokojenie dążeń imperializmu niemieckiego. W przypadku Polski

działania te prowadziły do całkowitej germanizacji. Wskazując jednoznacznie winnego tragedii Polaków, PPR próbowała niuansować swoje stanowisko. „Każdy Niemiec sprawujący władzę jest okupantem – wrogiem śmiertelnym, z którym walczymy i walczyć będziemy. Natomiast Niemiec, który zrozumiał, czym jest hitleryzm (...) staje się naszym sojusznikiem w walce z hitleryzmem” (Malinowski 1984i, 174).

Stanowisko PPR wobec wojny znalazło odzwierciedlenie w założeniach programowych przyszłej KRN. W *Manifestie Demokratycznych Organizacji Społeczno-Politycznych i Wojskowych w Polsce* z 15 grudnia 1943 r. podkreślono, że rozwijające się wydarzenia na frontach II wojny światowej wymuszały na narodzię polskim podjęcie historycznych decyzji dotyczących przyszłości. To czas wejścia Polski na nową drogę rozwoju i odrzucenia polityki sprzed września 1939 r. W dziedzinie stosunków zagranicznych wiązało się to w szczególności z odtworzeniem relacji dyplomatycznych z ZSRR, przezwyciężeniem nieprzyjaznych stosunków z Czechosłowacją oraz konsolidacją polskich sił zbrojnych. Autorzy podkreślali bankructwo głoszonej przez siły reakcyjne „teorii trzeciej wojny” między aliantami zachodnimi i ZSRR. Rachuby te przekreślała współpraca trzech mocarstw (Malinowski 1984c, 521–524).

Podczas inauguracyjnego posiedzenia KRN, w nocy z 31 grudnia 1943 r. na 1 stycznia 1944 r., Bolesław Bierut podkreślił, że doszło do niego w kluczowym momencie wojny. Zarówno w Polsce, jak i na arenie międzynarodowej zachodziły wydarzenia, od których zależały losy kraju w wymiarze dziejowym. Dlatego „siły demokratyczne” musiały wziąć odpowiedzialność za losy państwa i narodu. Pomimo nieuchronnych przemian dziejowych polityka „kół reakcyjnych” zmierzała do odtworzenia przedwojennego ładu, osłabiała walkę z Niemcami oraz prowadziła do zgubnego w skutkach konfliktu z potężnym ZSRR. Wojna pokazała, że to stanowisko zbankrutowało. Dlatego celem środowisk popierających KRN było przeciwdziałanie temu zagrożeniu oraz działanie na rzecz zaangażowania narodu w budowę „Polski demokratycznej”. Taka Polska mogła odrodzić się „z krwawych oparów tej niszczącej i barbarzyńskiej wojny”. Gwarancję powodzenia tych działań zapewniał ścisły i trwały sojusz z ZSRR (Malinowski 1984h, 184–186).

4. WOJNA W ŚWIELE STANOWISKA EMIGRACJI KOMUNISTYCZNEJ W ZSRR

Enuncjacje polityczne wpływające na formowanie poglądów PPR na wojnę nie powstawały wyłącznie wewnątrz ugrupowania budującego zręby organizacyjne oraz podstawy programowe w okupowanym kraju. Na kształt stanowiska partii wobec wojny *in concreto* i *in abstracto* decydujący wpływ miały także poglądy przedstawicieli emigracji komunistycznej w ZSRR. Kwestię powyższą należy uznać za istotną, zważywszy na fakt, że tacy jej przedstawiciele jak Berman, Minc, Zambrowski i inni narzucili po wojnie kierunek przemian ustrojowych

w Polsce (Ważniewski 2014, 41–42). W jednym z pierwszych dokumentów programowych tego środowiska, *Deklaracji Ideowej Związku Patriotów Polskich* z 10 czerwca 1943 r., stwierdzono: „Mijają cztery blisko lata, odkąd imperializm niemiecki zniszczył państwo polskie, rozszarpał kraj, zdeptał wolność, sponiewierał człowieka, ukrzyżował naród” (Malinowski 1984b, 480). Autorzy wskazywali winnych klęski wojny obronnej oraz następującej po niej tragedii narodowej. „We wrześniu 1939 r. ujawniła się polityczna, wojskowa, moralna nicość systemu przedwrześniowego, ujawniło się jego całkowite bankructwo. Naród nasz drogo zapłacił za to, że nie potrafił zawczasu uwolnić się od reakcyjnych, profaszystowskich rządów z Rydzem-Śmigłym i Beckiem na czele” (Malinowski 1984b, 480–481). Ówczesna sytuacja wojenna determinowała gradację przyjętych przez ZPP priorytetów. Jako pierwszy cel działalności wskazano walkę z niemieckim okupantem. W drugiej kolejności padła zapowiedź dążenia do utworzenia w Polsce ustroju demokratycznego, którego fundamentem miał być parlamentaryzm, ustrój oparty na zasadzie powszechnej równości, wolności i sprawiedliwości, bez dominacji klasy uprzywilejowanej. Deklarowano, że po wojnie Polska miała odrodzić się silna, jednak nie w wyniku zaboru obcych ziem, ale dzięki przyjaznym stosunkom z sąsiadami. Terytorium państwa powinno odpowiadać państwu piastowskiemu, czyli ze znaczącą obecnością polską na zachodzie i nad Bałtykiem. „Zabezpieczeni od wschodu i południa, silni poparciem naszych sojuszników, będziemy mogli wziąć na siebie brzemię współodpowiedzialności za ustalenie straży pokoju na Odrze dla uniemożliwienia nowej niemieckiej napaści” (Malinowski 1984b, 483–485). Wyrażnie dostrzegalne w stanowisku ZPP było przyjęcie interpretacji ówczesnej sytuacji, w tym stosunku do toczącej się wojny, w sposób zgodny z narracją kierownictwa ZSRR.

Wartościowym źródłem informacji o formowaniu się stanowiska emigracji komunistycznej w ZSRR wobec wojny i jej skutków są poglądy jej duchowego przywódcy, zmarłego w grudniu 1943 r. Alfreda Lampe. Polityk ten trafnie diagnozował wpływ II wojny na sprawę polską podczas toczącego się konfliktu, a także jej konsekwencji dla przyszłych losów państwa i narodu. Przekonania polityczne, jak i pragmatyczna ocena sytuacji sprawiły, że podkreślał szczególne znaczenie interesów wschodniego sąsiada Polski. „Związek Radziecki nie może pozwolić na to, by po wojnie odbudowało się państwo polskie wrogo wobec Zw[iązku] Radzieckiego nastawione. Jednakże o ile Zw[iązek] Radz[iecki] chętnie by widział Polskę ustrojowo odmienną, ale pozytywnie odnoszącą się do ZSRR – to rzeczywistość histor[yczna] nie daje możliwości odbudowania Polski o radykalnej zmianie orientacji zewnętrznej bez głębokich przeobrażeń wewnętrznych. Z wyjątkiem komunistów wszystkie tradycyjne kierunki polskie były antysowieckie, i endecja, i socjaliści. Tam, gdzie nie było tradycyjnej antyrosyjskości, tam grała rolę antysowieckość w sensie ustrojowym” (Lampe 1984, s. 488).

Z dużym wyczuciem Lampe przewidział w 1943 r. zmiany stosunku Polaków do ZSRR, jaki nastąpić miał po zakończeniu działań zbrojnych.

Jeśli nawet w końcowej fazie wojny dzięki wyzwoleniu Polski z jarzma hitlerowskiego przez Armię Czerwoną wytworzy się w kraju atmosfera pozytywna dla Zw[iązku] Radz[ieckiego] i nawet wyłoni się rząd orientujący się na współdziałanie ze Związkiem Radzieckim – to stan taki nie będzie długotrwały. Powrót antysowieckiej emigracji (...) zależność gospodarki polskiej od pomocy zagranicznej doraźnej i stałej, (...) wszystko to pchnie Polskę w objęcia wielkokapit[alistycznej] orientacji zach[odniej], przy której nie mogą nie odżyć antysowieckie tradycje sprzed 1939 roku zasilone przez emigrację zachodnią, przez powrót uchodźców z ZSRR, przez sprawę granic wschodnich Rzeczypospolitej (Lampe 1984, 488–489).

Była to zatem jednoznaczna zapowiedź miejsca, jakie rodzimi komuniści chcieli przypisać Polsce po zakończeniu wojny.

Dla zrozumienia procesu realizowanych przez komunistów polskich przemian ustrojowych zainicjowanych wraz z końcem wojny, ważny jest opracowany na przełomie sierpnia i września 1943 r. dokument propagandowy, „Tezy nr 1”, przewidziany jako materiał kształcenia ideologicznego żołnierzy 1. Dywizji im. Tadeusza Kościuszki. Formowane w ZSRR siły zbrojne, dla których podstawę ideologiczną stanowiła platforma ideowa ZPP, zdaniem autora materiału dydaktycznego – mjr. Jakuba Prawina współpracującego z ppłk. Włodzimierzem Sokorskim, tuż przed przystąpieniem do działań zbrojnych zakończyły „etap pracy organizacyjnej”. Jak podkreślano w środowisku emigracji komunistycznej, została zbudowana i wyszkolona siła zbrojna, której fundamentem ideologicznym była nienawiść do Niemców i trwały sojusz z ZSRR. Dawało to gwarancję ochrony przed powrotem porządków faszystowskich sprzed września 1939 r. Celem walki było zbudowanie fundamentów tzw. zorganizowanej demokracji. Rozwiązanie to polegać miało na zastosowaniu „tradycyjnych zasad demokratycznych w sposób celowy, pozwalający szerokim masom ludu polskiego wyżyć się swobodnie i szczęśliwie” (*O co walczymy? [Tezy dla aktywu]*). Podczas realizacji programu zadeklarowano działania zdecydowane i radykalne, przy użyciu wszelkich dostępnych środków „natury moralnej i zbrojnej” (*O co walczymy? [Tezy dla aktywu]*). Ostatnie stwierdzenie wskazuje na gotowość komunistów do rozpętania wojny domowej, jeśli byłoby to konieczne do przejęcia władzy w Polsce.

Zastosowanie zaproponowanej koncepcji politycznej w stosunkach zewnętrznych wiązało się z uznaniem ZSRR jako trwałego sojusznika. „W oparciu o ten sojusz budujemy nasz samodzielny byt państwowy i nasze zabezpieczenia na przyszłość przed niebezpieczeństwem z zewnątrz, w pierwszym rzędzie przeciw stale nam zagrażającemu niebezpieczeństwu niemieckiemu” (*O co walczymy? [Tezy dla aktywu]*).

Oburzenie, jakie wywołała w kręgach emigracji komunistycznej treść „Tez nr 1”, doprowadziło do dyskusji wewnętrznej oraz opracowania w październiku 1943 r. przez Hilarego Minca i Romana Zambrowskiego „Zarysu programu”, czyli „Tez nr 2”. Pośród wielu postulatów programowych znalazła się w dokumencie zapowiedź formowania „demokratycznej armii”, opartej na powszechnej służbie wojskowej, w której miały obowiązywać „zasady demokratyczne”. Jako

priorytety powojennej polityki zagranicznej wskazywano: trwały pokój i trwałe bezpieczeństwo oraz rzeczywistość, a nie jedynie formalną niepodległość. „Doświadczenie historyczne nauczyło Polaków, że wartościom tym stale zagraża śmiertelne niebezpieczeństwo z zachodu, ze strony zaborczej niemieckiej agresji. Dlatego warunkiem trwałego pokoju jest przeciwdziałanie temu zagrożeniu. Będzie to możliwe tylko wtedy, gdy Polska będzie miała zapewnione bezpieczeństwo od wschodu”. Autorzy dokumentu podkreślali, że Polskę i ZSRR łączyła wspólnota interesów – uniemożliwienie ponownej agresji niemieckiej i trwały pokój (*Zarys Programu [Tezy nr 2]*).

W *Tezach nr 2* znalazło się bardzo ważne, z punktu widzenia zrozumienia taktyki politycznej komunistów polskich, stwierdzenie: „Obóz nasz w chwili obecnej nie reprezentuje większości narodu, ale (...) program doniosłych reform, urzeczywistnienie których oznacza zakończenie przemian demokratycznych w Polsce i pchnięcie kraju na tory likwidacji zacofania rozwojowego, jego siła zbrojna wreszcie dają mu szansę przekształcenia się w masową polityczną organizację, decydującą o losach kraju, nazajutrz po kapitulacji Niemiec” (*Zarys Programu [Tezy nr 2]*). Koniec wojny stanowił zatem, zgodnie z dialektyczną logiką marksizmu-leninizmu, etap przeradzania się tego konfliktu w fazę, nawiązując do frazeologii komunistycznej, rewolucji mas pracujących przeciwko porządkowi narzuconemu przez klasę wyzyskującą, a więc elity II Rzeczypospolitej.

5. STANOWISKO PPR WOBEC WOJNY OD WYDANIA MANIFESTU PKWN DO ZAKOŃCZENIA II WOJNY ŚWIATOWEJ W EUROPIE

Kolejny etap przejmowania przez komunistów władzy w Polsce, tym razem w wymiarze instytucjonalnym, rozpoczął się wraz z publikacją Manifestu PKWN. Dokument ten, oficjalnie datowany na 22 lipca 1944 r., zawierał podsumowanie dotychczasowych efektów działań. Jednocześnie konsolidował krajowe struktury PPR oraz przybyłych z ZSRR komunistów w jeden obóz polityczny, wyznaczając cele strategiczne oraz kierunki działań politycznych. Zawierał również zapowiedź metod, które miały zostać wykorzystane podczas realizacji deklarowanych zamierzeń (Kania 2023, 212–218).

Punktem wyjścia zawartej w Manifestie diagnozy ówczesnej sytuacji było podkreślenie przełomowego momentu zmagających się na frontach toczącego się konfliktu światowego, w szczególności na wschodzie Europy. Zjednoczeni pod sztandarem Wojska Polskiego żołnierze mieli pójść u boku Armii Czerwonej do Berlina. Zwycięstwo miało pozwolić skupić się narodowi na odbudowie państwowości, opartej na nowej podstawie ustrojowej. „Historia i doświadczenie obecnej wojny dowodzą, że przed naporem germańskiego imperializmu ochronić może tylko zbudowanie wielkiej słowiańskiej tamy, której podstawą będzie porozumienie polsko-sowiecko-czechosłowackie. (...) Przyjaźń i bojowa współpraca,

zapoczątkowana przez braterstwo broni Wojska Polskiego z Armią Czerwoną, winny przekształcić się w trwały sojusz i w sąsiedzkie współdziałanie po wojnie” (Kozub-Ciembroniewicz 2014 i in., 6).

W podjętej po publikacji Manifestu PKWN szeroko zakrojonej akcji propagandowej komuniści nadal odwoływali się do bieżących wydarzeń wojennych. W odezwie z sierpnia 1944 r. skierowanej do ludności cywilnej, podkreślali znaczenie zachodzących wydarzeń oraz apelowali do społeczeństwa o wsparcie. Argumentowano w niej, że dzięki Armii Czerwonej oraz walczącemu u jej boku Wojsku Polskiemu rozpada się niemiecka potęga i „kruszą się kajdany straszliwej niewoli narodu polskiego”. Po latach niewoli „stawia pierwsze kroki na drodze do życia wolnego, zakłada podwaliny pod wspólny dom – Niepodległą, Demokratyczną Polskę. (...) odradza się Polska, oparta na fundamentach wolności, niepodległości i demokracji” (Malinowski 1984m, 221).

Jednocześnie podkreślano, że przeciwko tej wizji występowały „siły reakcyjne”, które były bierne wobec Niemców i nawoływały naród do trwania w bezczynności. Komuniści zarzucali im także współpracę z okupantem przeciwko członkom PPR i „środoowi demokracji”, czego kontynuacją były wystąpienia przeciwko PKWN i KRN. Przeciwników politycznych oskarżano o doprowadzenie do wybuchu bezsensownego powstania w Warszawie, wywołanego bez jakiegokolwiek porozumienia z Armią Czerwoną i Wojskiem Polskim. Odezwa kończyła się wezwaniem o wstępowanie do Wojska Polskiego, jedynej, zdaniem autorów dokumentu, legalnej siły zbrojnej na terytorium wyzwolonego kraju (Malinowski 1984m, 224–225).

W referacie wygłoszonym w październiku 1944 r., a więc pół roku przed zakończeniem wojny w Europie, Władysław Gomułka podkreślił, że na sytuację polityczną w Polsce decydujący wpływ miały walki toczące się na wszystkich teatrach działań wojennych. Zdaniem I Sekretarza PPR, zgodnie z frazeologią właściwą reprezentantom tego obozu politycznego, wojna toczyła się między dwoma przeciwstawnymi światami – faszyzmu i demokracji. Liderem drugiego z nich był ZSRR. Ojczyzna socjalizmu wysunęła się na czoło awangardy świata demokratycznego, nie tylko dlatego, że wzięła na siebie główny ciężar walki z III Rzeszą. Zajęcie pozycji przywódcy światowego obozu demokracji umożliwił także ustroj wewnętrzny państwa radzieckiego. Przeszedł on w toku wielkiej wojny ojczyźnianej trudną próbę, z której wyszedł zwycięsko. Z właściwą komunistycznemu entuzjazmowi emfazą Gomułka stwierdził: „Żaden kraj nie potrafił wydobyć z siebie tyle energii, poświęcenia i ofiarności w walce o swoją wolność i niepodległość co Związek Radziecki” (Malinowski 1984n, 236).

Nieuchronna klęska hitleryzmu miała stać się bodźcem dla rozwoju „potężnego ruchu demokratycznego we wszystkich krajach”. Ruch ten formował się, zdaniem Gomułki, na znacznie szerszych podstawach, niż miało to miejsce przed wojną. Jego cechą charakterystyczną było łączenie w ogólnonarodowych frontach wszystkich sił demokratycznych i postępowych przy jednoczesnym wyrzuceniu

na śmietnik historii środowisk uznanych za reakcyjne. „Tocząca się wojna wykazała na przykładach wszystkich krajów, że faszyzm i reakcja są najgorszym wrogiem każdego narodu”. Dopiero nadchodzący koniec wojny i upadek „reakcjonistów i faszyzmu” stworzył warunki do skutecznego działania sił demokratycznych (Malinowski 1984n, 237–239). Nadchodził zatem, w świetle interpretacji komunistów, moment przeradzania się wojny w rewolucję proletariacką.

Jak wynikało z treści przytoczonego wystąpienia, Gomułka zapowiedział początek gruntownych przemian społecznych w następstwie II wojny światowej, które obejmować miały coraz więcej państw. „Świat cały wkroczył na szeroki gościniec demokracji ludowej, demokracji nowego typu, niepodobnej do tej, która istniała przed wojną. (...) Promotorem tej nowej demokracji jest klasa robotnicza na czele z partiami konsekwentnie marksistowskimi” (Malinowski 1984n, 240–241). Zgodnie z oficjalną linią propagandową, tylko one bowiem potrafiły właściwie ocenić niebezpieczeństwo, jakiego doświadczyła ludzkość ze strony faszyzmu.

Przechodząc do oceny spraw wewnętrznych, tow. „Wiesław” stwierdził, że sytuacja w Polsce pod koniec wojny stała pod znakiem walki obozu demokratycznego zjednoczonego we frontie narodowym z przeciwnikami nieuchronnych przemian dziejowych. To, co łączyło wówczas „światową reakcję”, wpływając na jej linię polityczną, to „lęk przed masami pracującymi” i nienawiść do ZSRR. Wrogi stosunek do państwa radzieckiego popchnął „reakcjonistów”, którzy kontynuowali oskarżenia wobec przeciwników politycznych, w stronę współpracy z hitleryzmem. To, że w Polsce nie powstał kolaboracyjny ośrodek władzy na podobieństwo rządu Quislinga, było jedynie wynikiem stosunku Hitlera do Polaków. Nazistowski dyktator, inaczej niż w innych podbitych państwach, od razu przystąpił do zniszczenia narodu polskiego, dlatego nie musiał tworzyć rządu wasalnego (Malinowski 1984n, 241–242).

Środowiska polityczne powiązane z rządem w Londynie dążyły, jak to opisywał tow. „Wiesław” – do kontynuowania antyradzieckiej polityki, licząc na wybuch trzeciej wojny światowej. Dowodził przy tym płonności tych nadziei polskiej reakcji. Przytoczył w tym celu kilka argumentów. Przede wszystkim przewidywał, że ZSRR będzie po wojnie prowadził politykę pokojową. Próba wywołania wojny przeciwko wschodniemu sąsiadowi spotkać się musiała z powszechnym sprzeciwem na świecie. ZSRR stał się bowiem najbardziej popularnym państwem, z racji decydującego wkładu w zwycięstwo nad faszyzmem. Okazał się podczas zmagañ wojennych najsilniejszym państwem świata, którego potęgą będzie szybko wzrastać po wojnie. Wyraził przy tym przekonanie, że „środowiska reakcyjne i faszystowskie” zostaną wraz z końcem wojny ostatecznie zniszczone, a ich miejsce u sterów władzy zajmą nastawione pokojowo siły demokratyczne. Wszystko to sprawiało, że oczekiwanie na trzecią wojnę pozostawało nierealną mrzonką wąskiej grupy społeczeństwa, niezadowolonej z kierunku przemian zainicjowanych w Polsce (Malinowski 1984n, 248).

W oficjalnych enuncjacjach PPR podkreślała, że tragiczne doświadczenia wojenne nakazywały wyciągnąć właściwe wnioski. Przyszłe zabezpieczenie Polski przed wojną widziano w ścisłym sojuszu z ZSRR. Korzyści dobrosąsiedzkich relacji z potężnym sąsiadem wynikały z położenia geograficznego. Ochrona pokoju i zachodnich granic, pomoc w odbudowie i rozwoju kraju oraz jego właściwe miejsce w powojennej Europie były uzależnione od współpracy ze wschodnim sąsiadem. To zaś było możliwe tylko, gdy rządy w kraju znajdą się w rękach „prawdziwych demokratów”, czyli PPR. „Kraj nasz przeżywa najbardziej przełomowy moment w swojej historii – teraz kształtuje się jego przyszłość” (Malinowski 1984n 250). Wojna była zatem przedstawiana przez kierownictwo PPR jako *katharsis*, dialektyczna synteza przenosząca Polskę i Polaków na wyższy poziom rozwoju na drodze prowadzącej ku nieuchronnemu celowi ostatecznemu – komunizmowi.

Wraz z rozpoczęciem przez Armię Czerwoną ofensywy zimowej w styczniu 1945 r., PPR zainicjowała działania propagandowe przygotowujące społeczeństwo polskie do nowej sytuacji militarnej i politycznej. Podsumowując w lutym 1945 r. proces zmian zachodzących w Polsce po wydaniu Manifestu PKWN, Gomułka wyodrębnił dwa etapy. Pierwszy obejmował okres ofensywy lipcowej, która zatrzymała się na Wiśle. Wówczas terytorium Polski na wschód od rzeki zostało wyzwolone, podczas gdy reszta kraju pozostawała jeszcze pod okupacją niemiecką. Drugi etap zaczął się na przełomie stycznia i lutego 1945 r., kiedy Armia Czerwona wyzwoliła spod okupacji niemieckiej tereny przedwojennej Rzeczypospolitej. Postęp frontu, podkreślał I Sekretarz, umożliwił zjednoczenie narodu w dziele odbudowy państwa. Zauważył przy tym, że sytuacja sprzyjała również przejściu PPR z kadrowego do masowego modelu partii (Malinowski 1984e, 279).

Wyłaniającą się po wojnie wizję państwa łączył Gomułka z koncepcją wspólnego działania wszystkich „sił demokratycznych” pod przewodnictwem PPR. Polska miała być państwem demokratycznym, która to forma ustrojowa była rozumiana w szczególności dla komunistów sposób. I Sekretarz podkreślał, że nie mogło być powrotu do porządków przedwrześniowych. Zgodnie z logiką marksizmu-leninizmu wskazywał, że zmianie miał ulec w pierwszej kolejności ustrój gospodarczy, a za nim społeczny. Granice zachodnie miały zostać przesunięte na Odrę i Nysę Łużycką. Towarzysz „Wiesław” zapowiedział także bezwzględną walkę z przeciwnikami politycznymi, występującymi przeciwko zachodzącym zmianom. Obiecywał odbudowę Warszawy oraz „odniemczenie ziem zachodnich”. Deklaracja ta zapowiadała masowe wysiedlania ludności niemieckiej oraz sprowadzenie na ich miejsce polskich osadników z innych terenów Polski, a także przeniesienia tzw. repatriantów z terenów Rzeczypospolitej anektowanych przez ZSRR (Malinowski 1984e, 290–294).

6. STANOWISKO KOMUNISTÓW WOBEC WOJNY OD KAPITULACJI III RZESZY DO PRZESILENIA W KIEROWNICTWIE PPR I ELIMINACJI ODCHYLENIA PRAWICOWO-NACJONALISTYCZNEGO

Zakończenie II wojny światowej w Europie znacząco zmodyfikowało sposób definiowania przez komunistów polskich celów oraz metod, dzięki którym je osiągnąć. Wpłynęło również na zmianę akcentów w sposobie postrzegania wojny. W uchwale podjętej przez KC PPR podczas plenum w maju 1945 r. aktywny partyjny podsumował skutki wojny oraz wyznaczył działania w pierwszym okresie po jej zakończeniu. Ekspozowany był fakt, że kapitulacja Niemiec zakończyła wojnę w Europie i otworzyła nowy okres pokoju. Zniszczenia i straty wojenne Polski były największe spośród krajów dotkniętych wojną w stosunku do posiadanego majątku narodowego. Przez Polskę dwukrotnie przetoczył się front. Polska, obok Czechosłowacji, była najdłużej okupowanym przez III Rzeszę państwem. Najczęściej stosował rabunkową i wyniszczającą formę eksploatacji gospodarczej. Nie poprzestał na tym, lecz, wycofując się, zniszczył lub zagrabił infrastrukturę techniczną i gospodarczą, a także zasoby narodowej kultury i sztuki. Jako najbardziej wymowny dowód tych działań wskazano na przeprowadzone metodyczne zniszczenie Warszawy. Podkreślano, że żaden inny naród nie poniósł tak wielkich strat ludzkich proporcjonalnie do posiadanej populacji. Autorzy uchwały stwierdzali, że wyłącznie dzięki szybkim postępom Armii Czerwonej ofiary ludzkie oraz zniszczenie majątku narodowego nie były jeszcze większe. Źródła pokrycia poniesionych podczas wojny strat upatrywano w nabytkach terytorialnych na zachodzie i północy. Szczególne nadzieje wiązano z uzyskaniem szerokiego dostępu do morza (Malinowski 1984o, 299–301).

Klęska Niemiec i zakończenie wojny w Europie stanowiły nie tylko cios wymierzony w światowy faszyzm. Dawały też ludzkości nadzieję na trwałe pokój, którego gwarantem miała być współpraca z ZSRR, USA i Wielką Brytanią. W uchwale znalazło się też ponowne odniesienie do pogłosek o przyszłej wojnie między dotychczasowymi sojusznikami. „Teoria trzeciej wojny jest szczególnie propagowana przez reakcję polską, leży u podstaw jej linii politycznej jako ostatnia deska ratunku” (Malinowski 1984o, 299, 302–303).

Z treści uchwały wynika, że bezpośrednio po kapitulacji III Rzeszy kierownictwo PPR nie uwzględniało jeszcze w swoich kalkulacjach powstania dwóch wrogich bloków wśród aliantów. Wkrótce potem, w 1947 r. zaczęło gwałtownie wzrastać napięcie między tworzącymi się blokami polityczno-militarnymi dotychczasowych sojuszników koalicji antyhitlerowskiej. Symptomatyczna dla narastającego kryzysu była treść przemówienia Winstona Churchilla, wygłoszonego 5 marca 1946 r. w Westminster College w Fulton, zawierająca słynną metaforę „żelaznej kurtyny”, a także wystąpienie Sekretarza Stanu USA Jamesa F. Byrnesa w Stuttgarcie z 6 września 1946 r., kwestionujące kształt wschodnich granic Niemiec (Kamp-Welch 2008, 10).

Zmiana sytuacji wymusiła na Stalinie podjęcie działań konsolidacyjnych wewnątrz formowanego bloku państw satelickich ZSRR. Jednym z ważniejszych elementów tego procesu było utworzenie platformy wspólnych działań partii komunistycznych, mające miejsce podczas spotkania liderów komunistycznych w Szklarskiej Porębie w dniach 27–29 września 1947 r. Przyjęto wówczas narzucony przez KPZR model „współpracy”. Ustalenia te miały kluczowe znaczenie dla rozwoju wypadków wewnętrznych w Polsce. Skutkowały w szczególności przesileniem w kierownictwie partii i zaostrzeniem kursu realizowanych przemian ustrojowych (Trembicka 2013, 43). Zanim jednak dotknęły one personalnie I Sekretarza KC PPR, tow. „Wiesław” zdążył przedstawić kierownictwu partii główne założenia podjętych w Szklarskiej Porębie decyzji oraz wynikających z nich konsekwencji.

W pierwszej kolejności Gomułka zwrócił uwagę na histeryczne reakcje w wielu miejscach świata, które zacieśnienie współpracy partii komunistycznych potraktowały jako odtworzenie Kominternu oraz krok w stronę wypowiedzenia wojny USA. I Sekretarz uznawał tego rodzaju stwierdzenia za bezpodstawne i zaakcentował dążenie partii-członków nowej organizacji do zapewnienia pokoju światowego. Argumentował, że podjęta inicjatywa była sposobem realizacji postanowień Karty Narodów Zjednoczonych z 26 czerwca 1945 r., w której jako jeden z priorytetów wskazywano dążenie do uchronienia przyszłych pokoleń przed klęską wojny (Malinowski 1984k, 403–404).

Aby osiągnąć trwały pokój, kontynuował Gomułka, konieczne było powszechne rozbrowienie wszystkich państw. W szczególności miało to dotyczyć redukcji broni ofensywnej. Podkreślał, że wszelkie działania powinny zmierzać do „skłonienia rządu Stanów Zjednoczonych do wyrzeczenia się tego strasznego narzędzia mordu, do zaprzestania produkcji broni atomowej i zniszczenia posiadanych zapasów tej broni” (Malinowski 1984k, 406). Oficjalnie w słowach Gomułki pobrzmiewała troska o pokój. W praktyce było to przede wszystkim nerwowe poszukiwanie przez ZSRR i jej akolitów sposobu na zneutralizowanie przewagi strategicznej USA, wynikającej z posiadanego ówczesnie monopolu broni atomowej.

I Sekretarz PPR powtarzał oskarżenia formułowane wobec administracji amerykańskiej o paraliżowanie wszelkich wysiłków społeczności międzynarodowej, w tym Komisji Atomowej ONZ, zmierzające do pokoju i rozbrowienia światowego. „Niechęć do rozbrowienia i do wyrzeczenia się broni masowego rażenia dyktowana jest dążeniem Stanów Zjednoczonych do opanowania i podporządkowania sobie całego świata” (Malinowski 1984k, 407). Wprowadzona przez Trumana oficjalna doktryna polityki amerykańskiej oraz Plan Marshalla, zdaniem I Sekretarza, nie służyły pokojowi międzynarodowemu lecz podporządkowaniu świata interesom kapitału monopolistycznego, realizowanym także przy użyciu metod siłowych. Wskazywał na analogię między poczynaniami powojennymi USA i ekspansywną polityką III Rzeszy. „Hitleryzm nabrał ochoty do wojny

po bezkarnym dokonaniu szeregu aktów agresywnych w stosunku do kilku krajów europejskich” (Malinowski 1984k, 408–409). W dalszej części wystąpienia dodawał: „Jest wiele podobieństwa w powojennej agresji imperializmu amerykańskiego do pierwszych aktów agresji hitlerowskiej. Przeciwwstawienie się tej ekspansji przez narody Europy, unikanie błędu bierności z okresu przed II wojną światową, będzie najlepszym wkładem w działanie budowy pokoju w Europie i na świecie. Narada partii robotniczych 9 krajów w imieniu reprezentowanej przez nie klasy robotniczej powiedziała zdecydowane nie pod adresem imperializmu amerykańskiego” (Malinowski 1984k, 409).

Według tow. „Wiesława”, pozostającego w kręgu propagandowej retoryki, nic nie mogło zmienić faktu, że Moskwa była wówczas najpotężniejszym ośrodkiem pokoju światowego i, walcząc o niego, występowała w roli wyrazicielki najgłębszych pragnień ludzkości. „Dla nas, Polaków, którzy przeszli straszliwe piekło II wojny światowej, którzy stale patrzą na jej przekłete pomniki, w postaci ruin i gruzów na całej ziemi, którzy muszą znosić biedę i niedostatek jako spuściznę wojny (...) trwały pokój jest najdroższym skarbem. (...) Ponad pokój przedkładamy naszą wolność, niepodległość i suwerenność” (Malinowski 1984k, 410). Uzasadniając stanowisko PPR wobec konsolidacji partii komunistycznych, Gomułka przestrzegał, że wojna jest zjawiskiem, które nie występuje nagle, lecz stanowi kumulację pewnych destrukcyjnych procesów zachodzących uprzednio. „Marksistowskie partie robotnicze doskonale rozumieją, że tak jak wojna nie spada z nieba, tak samo żadnymi cudownymi środkami nie można zbudować trwałego pokoju” (Malinowski 1984k, 411).

Sposobem stworzenia świata bez wojen miała być, zdaniem Gomułki, „walka z siłami reakcji i imperializmu” w każdym kraju, a także „walka o postęp społeczny”, przez który rozumiał w pierwszej kolejności unarodowienie kluczowych gałęzi gospodarki i udział partii marksistowskich w sprawowaniu władzy. Podkreślał przy tym, że „wojny nie można z góry zamówić na określony termin, jak np. ubrania u krawcy (...) niebezpieczeństwo wojny w obecnym momencie nie stoi gdzieś blisko za plecami ludzkości. Z niebezpieczeństwem tym na obecnym etapie rzecz ma się podobnie jak z gruźlicą w pierwszym, początkowym stadium. Gdy się ją zacznie w porę zwalczać, można utrzymać jej zabójczy proces rozwojowy i całkowicie go zlikwidować” (Malinowski 1984k, 412). Kierownictwo PPR wykorzystywało jako argument socjotechniczny traumatyczne doświadczenia do budowania poparcia społecznego na strachu przed kolejnym konfliktem światowym.

Do sposobu postrzegania sytuacji międzynarodowej przez komunistów I Sekretarz próbował przekonać również tymczasowych sojuszników. Przemawiając w imieniu PPR na XXVII Kongresie PPS w grudniu 1947 r. Gomułka definiował ówczesną sytuację, w tym zagrożenie wojenne, w duchu założeń marksizmu-leninizmu. Podkreślał, że ówczesny moment historyczny nakładał na partie lewicowe wielką odpowiedzialność. „Jest to bowiem okres, w którym zmieniają

się ustroje społeczne narodów, okres istnienia dwóch systemów: imperialistycznego i antyimperialistycznego. (...) na świecie wytworzył się swoisty system podziału w postaci panowania imperialistycznego kapitalizmu na jednej części świata i socjalizmu oraz demokracji ludowych na drugiej. Tak biegnie pierwsza linia podziału na świecie” (Malinowski 1984j, 430). Druga wynikała z podziałów klasowych wewnątrz społeczeństwa państw kapitalistycznych. Po jednej stronie znalazła się uprzywilejowana klasa panująca kapitalistów, bankierów, eksploatatorów. Po drugiej zaś klasa ludu pracującego oraz uciskane narody kolonialne (Malinowski 1984j, 430).

W skali światowej toczyła się wówczas walka między tymi dwoma blokami. Wybór między nimi Gomułka uznawał za tożsamy z wyborem między pokojem i wojną. Podkreślał, że ówczas nie było miejsca na trzecią drogę, którą usiłowali tworzyć socjaliści. W toczącej się walce Polska wybrała miejsce po stronie demokracji i pokoju u boku występującego przeciwko imperializmowi ZSRR (Malinowski 1984j, 430–431). W ten sposób I Sekretarz PPR starał się szantażować polityków PPS, przymuszając ich do poparcia narzuconego przez komunistów kierunku przemian.

Modyfikacja stosunku PPR do wojny nastąpiła wraz z tzw. przesileniem sierpniowo-wrześniowym w 1948 r. Czynnikiem powodującym radykalizację stanowiska obozu komunistycznego, określonego mianem „walki z prawicowo-nacjonalistycznym odchyleniem” w kierownictwie PPR oraz odsunięcie Gomułki od władzy, było narastanie tzw. kryzysu jugosłowiańskiego. Partie komunistyczne skupione w Kominformie zostały zobligowane do potępienia Tity. Jego separatyzujące stanowisko wobec linii wyznaczonej przez Kreml groziło bowiem rozbiciem jedności obozu państw bloku socjalistycznego. Było to szczególnie niebezpieczne dla polityki Stalina w obliczu zimnej wojny oraz narastającego zagrożenia konfliktem zbrojnym między ZSRR i USA. Okoliczności zewnętrzne wymuszały na komunistach polskich podjęcie radykalnych działań programowych i personalnych zapewniających pożądaną w istniejących okolicznościach „czystość ideologiczną” kierownictwa PPR, rzutującą na postawy wszystkich członków partii (Szumiło 2014b, 226–249).

Wyrazem nowej linii interpretacyjnej była uchwalona podczas plenum 2 września 1948 r. rezolucja PPR. Znalazły się w niej odniesienia do nieodległych doświadczeń. Przypomniano, że PPR powstała i dojrzewała podczas wojny w walce z agresją hitlerowską oraz rodzimą reakcją, a także międzynarodowym szowinizmem, nacjonalizmem i imperializmem. W świetle komunistycznej interpretacji nieodległych wydarzeń, walka o wyzwolenie spod okupacji nierozdzielnie łączyła się z walką o wyzwolenie „mas pracujących” i zwycięstwo „żywiółów rewolucyjnych” ukrytych w narodzie. Zgodnie z oficjalnym przekazem partii, w takich okolicznościach ukształtowała się linia ideologiczno-programowa PPR. Rozumiejąc znaczenie toczącej się konfrontacji, cała reakcja wewnętrzna zjednoczyła się przeciwko partii i przy poparciu niemieckiego okupanta „rozpoczęła

wściekłą nagonkę przeciw PPR”. Podążając tym tokiem rozumowania, komuniści oskarżali przeciwników politycznych o eskalację przemocy i chaosu w kraju oraz o dążenie do otwartej wojny domowej. Po wyzwoleniu, w latach 1945–1947 „wrogie siły klasowe występowały w Polsce w najbardziej cynicznej i odrażającej postaci band terrorystycznych, agentów obcego, proniemieckiego imperiaлизму anglosaskiego, restauratorów przedwrześniowych rządów obszarniczokapitalistycznych” (Malinowski 1984l, 436). W ten sposób kierownictwo PPR jednoznacznie utożsamiało działanie obozu antykomunistycznego w kraju ze zdradą narodową, a skalę toczących się wówczas walk wewnętrznych z wojną domową. Był to jednocześnie sposób na usprawiedliwienie brutalizacji metod walki z opozycją wewnętrzną.

7. WNIOSKI

Ukształtowane w latach 1942–1948 stanowisko PPR wobec wojny było kontynuowane w założeniach ideologiczno-programowych PZPR (Malinowski 1984b, 618), a w dalszej kolejności znalazło odzwierciedlenie w systemie prawnym PRL, czego dowodem jest treść Preambuły do Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r. (Dz.U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232). Nie oznacza to jednak, że stosunek społeczeństwa do II wojny światowej nie ulegał pewnym modyfikacjom. W połowie lat 60. XX w., a więc 20 lat po zakończeniu wojny, zostały przeprowadzone badania dotyczące obecności tragicznych wydarzeń w pamięci zbiorowej Polaków. Ich wynikiem były interesujące wnioski. Po upływie dwóch dekad ok. trzy czwarte społeczeństwa uważało wydarzenia II wojny światowej jedynie za fakt historyczny, a nie osobiste doświadczenie. Nadal jednak pamięć wojny tkwiła w zbiorowej świadomości zdecydowanej większości członków społeczeństwa, stanowiąc istotny czynnik decydujący o formułowanych ocenach i postawach (Olczyk 1978, 205, 222, 243).

Przeprowadzona analiza dokumentów źródłowych reprezentatywnych dla środowiska komunistów polskich z okresu 1942–1948 pozwala na weryfikację przyjętej na wstępie hipotezy badawczej. Dostrzegalny jest wyraźny związek między treścią stanowiska tego środowiska politycznego wobec wojny i wskazanymi źródłami inspiracji. W pierwszej kolejności należy podkreślić, że treść przedmiotowych enuncjacji ściśle wiązała się z bieżącymi wydarzeniami wojennymi. Tego rodzaju związek nie dziwi, zważywszy na fakt, że samo utworzenie PPR, jak również późniejsze działania komunistów, zostały zainicjowane atakiem III Rzeszy na ZSRR, a następnie zmieniały się wraz z rozwojem sytuacji na frontach toczących się walk. Wyraźnie dostrzegalne są również dwa kolejne źródła inspiracji. Interpretacja II wojny światowej odzwierciedlała punkt widzenia kierownictwa radzieckiego, pozostając w ścisłej zależności od zmieniających się celów taktycznych Stalina. Uzupełnieniem dla oceny bieżących wypadków

zgodnie z interesem ZSRR było przyjęcie teoretycznej optyki właściwej dla marksizmu-leninizmu. Należy zatem podkreślić, że wspomniane w hipotezie trzy źródła inspiracji miały razem kluczowe znaczenie dla wizji wojny formułowanej w enuncjacjach politycznych tego środowiska.

Przeprowadzona analiza pozwala na sformułowanie dodatkowego wniosku. Stanowisko kierownictwa komunistycznego wobec wojny podlegało na przestrzeni lat 1942–1948 wyraźnej modyfikacji. Początkowo główny nacisk został położony na określenie stosunku wobec bieżących wydarzeń wojennych, w szczególności sytuacji na froncie wschodnim. Z czasem, wraz ze zbliżaniem się nieuchronnej klęski III Rzeszy, komuniści skoncentrowali się na skutkach wojny, zagrożeniu wojną domową oraz tworzeniu uzasadnienia do przejścia władzy w kraju. Kiedy realizacja tego celu przybrała realne kształty, zaczęto koncentrować uwagę na powstającej bipolaryzacji świata i zagrożeniu kolejnym konfliktem globalnym, tym razem między USA i ZSRR. Na tym polu, co należy uznać za oczywiste wobec całkowitej zależności od kremlofskich mocodawców, komuniści opowiedzieli się po stronie drugiego z supermocarstw.

Podsumowując, należy stwierdzić, że stanowisko PPR wobec wojny wraz z naszkicowanymi jego ścieżkami rozwoju, wpłynęło na obowiązującą przez kolejne kilkadziesiąt lat oficjalną narrację w Polsce, dotyczącą zarówno II wojny światowej, jak również interpretowania źródeł zagrożeń kolejnym konfliktem zbrojnym wraz ze wzrostem napięcia zimnowojennego, a także sposobem rozumienia wojny jako zjawiska towarzyszącego cywilizacji ludzkiej. Warunki do radykalnej zmiany sposobu postrzegania przedmiotowego zagadnienia nastąpiły dopiero na przełomie lat 80. i 90. XX w.

BIBLIOGRAFIA

- Babiracki, Patryk. 2015. *Soviet Soft Power in Poland. Culture and Making of Stalin's New Empire, 1943–1957*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press. <https://doi.org/10.5149/northcarolina/9781469620893.001.0001>
- Ciesielski, Stanisław. 1990. *Myśl polityczna polskich komunistów w latach 1939–1944*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Clausewitz, Carl. 2010. *O wojnie*. Kraków: Wydawnictwo Mireki.
- Djilas, Milovan. 1991. *Rozmowy ze Stalinem*. Warszawa: Iskry.
- Fiodorow. 1956. „Pochodzenie i istota wojen”. W *Marksizm-Leninizm o wojnie, wojsku i nauce wojennej*. Warszawa: Wydawnictwo MON.
- Gontarczyk, Piotr. 2015. *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*. Warszawa: Fronda.
- Góra, Władysław. Ryszard Halaba. Norbert Kołomejczyk. Marian Malinowski. Jerzy Pawłowicz. Wacław Poterański. Antoni Przygoński. Maria Wilusz. 1958a. „Do robotników, chłopów i inteligencji! Do wszystkich patriotów polskich!”. W *Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942–1945 (wybór materiałów i dokumentów)*. 11–15. Red. Wiesław Góra. Warszawa: Książka i Wiedza.

- Góra, Władysław. Ryszard Halaba. Norbert Kołomejczyk. Marian Malinowski. Jerzy Pawłowicz. Wacław Poterański. Antoni Przygoński. Maria Wilusz. 1958b. „O co walczymy? (Deklaracja Polskiej Partii Robotniczej)”. W *Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942–1945 (wybór materiałów i dokumentów)*. 93–96. Red. Wiesław Góra. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótki kurs*. 1948. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Judt, Tony. 2018. *Powojnie. Historia Europy od roku 1945*. Poznań: Rebis.
- Kamp-Welch, Anthony. 2008. *Poland under Communism*. Cambridge: Cambridge University. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511619779>
- Kania, Rafał. 2023. *Prawo w służbie ideologii. Myśl polityczna komunistów polskich i prawo stanowione od Manifestu PKWN do wyborów do Sejmu Ustawodawczego*. Warszawa: Difin.
- Kozub-Ciembroniewicz, Wiesław. Jacek Majchrowski. Konrad Kozub-Ciembroniewicz. Wojciech Majchrowski. 2014. *Państwo i prawo Polski Ludowej (1944–1989). Wybór źródeł*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kurowski, Leon. 1959. *Mała encyklopedia prawa*. Warszawa: PWN.
- Lampe, Adam. 1984. „Nowe ukształtowanie sił w Polsce”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1950a. „Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 22. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1950b. „O «Programie pokoju»”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 22. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1951a. „Grożąca katastrofa”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 25. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1951b. „Listy z daleka”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 23. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1951c. „O karykaturze marksizmu”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 23. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1951d. „Sytuacja i zadania Międzynarodówki Socjalistycznej”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 21. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1952a. „Ogólnomiędzyska Piotrogrodzka Konferencja SDPRR(b)”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 24. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1952b. „Rezolucja o wojnie”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 25. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1953. „W sprawie rewizji programu partyjnego”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 26. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1954. „Przemówienie na wiecu w Aleksiejewskim Domu Ludowym 23 sierpnia 1918 r.” W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 28. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1955. „Kapitał europejski a samowładztwo”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 8. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1956. „Wojujący militarysta a antymilitarystyczna taktyka Socjaldemokracji”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 15. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lenin, Włodzimierz Iljicz. 1957. „W związku z czwartą Rocznicą Rew. Październikowej”. W Włodzimierz Iljicz Lenin, *Dziela*. Tom 33. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lowe, Keith. 2013. *Dziki kontynent. Europa po II wojnie światowej*. Poznań: Rebis.
- Malinowski, Marian. 1984a. „Deklaracja ideowa Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984b. „Deklaracja ideowa Związku Patriotów Polskich w ZSRR”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.

- Malinowski, Marian. 1984c. „Manifest Demokratycznych Organizacji Społeczno-Politycznych i Wojskowych w Polsce”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984d. „Manifest Poleskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984e. „Nowa sytuacja, nowe zadania”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984f. „O co walczymy? Deklaracja programowa Polskiej Partii Robotniczej”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984g. „O co walczymy? Materiał do dyskusji nad perspektywą rozwoju Polski opracowany w 1 Dywizji im. Tadeusza Kościuszki”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984h. „Obywatele! Członkowie Rady Narodowej! Przemówienie przedstawiciela KC PPR na inauguracyjnym posiedzeniu podziemnej Krajowej Rady Narodowej”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984i. „O nasz stosunek do Niemców”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984j. „Przemówienie sekretarza generalnego KC PPR na XXVII Kongresie PPS”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984k. „Referat Sekretarza Generalnego PPR na plenum KC partii w związku z powstaniem Biura Informacyjnego”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984l. „Rezolucja w sprawie odchylenia prawicowego i nacjonalistycznego w kierownictwie partii, jego źródeł i sposobów jego przewycięzania”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984m. „Robotnicy! Chłopi! Inteligenci!” W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984n. „Sytuacja obecna i zadania partii”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984o. „Uchwała w sprawach politycznych”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Malinowski, Marian. 1984p. „Zarys programu”. W *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Marks, Karol. 1949. „Pierwsza odezwa Rady Generalnej Międzynarodowego Stowarzyszenia Robotników w sprawie wojny prusko-francuskiej”. W Karol Marks, Friedrich Engels, *Dzieła wybrane*. Tom 1. Warszawa: Książka i Wiedza.
- O co walczymy? [Tezy dla aktywu]*. AAN. Centralne Biuro Komunistów Polskich, 248/4, k. 1–4.
- Olczyk, Eugeniusz. 1978. *Druga wojna światowa w świadomości współczesnych Polaków*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Piatkin. 1956. „Niektóre zagadnienia marksistowsko-leninowskiej teorii wojny”. W *Marksizm-Leninizm o wojnie, wojsku i nauce wojennej*. Warszawa: Wydawnictwo MON.
- Prażmowska, Anita. 2016. *Władysław Gomułka*. Warszawa: RM.
- Przygoński, Antoni. 1962a. „O wolną, niepodległą Polskę”. W *Publicystyka konspiracyjna PPR 1942–1945. Wybór artykułów. Tom pierwszy 1942*. 9–11. Red. Antoni Przygoński. Warszawa: Książka i Wiedza.

- Przygoński, Antoni. 1962b. „Polska w trzecim roku wojny”. W *Publicystyka konspiracyjna PPR 1942–1945. Wybór artykułów. Tom pierwszy 1942*. 78–81. Red. Antoni Przygoński. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Przygoński, Antoni. 1962c. „Zwycięstwo jest bliżej”. W *Publicystyka konspiracyjna PPR 1942–1945. Wybór artykułów. Tom pierwszy 1942*. 134–136. Red. Antoni Przygoński. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Puchowski. 1956. „Wojny sprawiedliwe i niesprawiedliwe”. W *Marksizm-Leninizm o wojnie, woj-sku i nauce wojennej*. Warszawa: Wydawnictwo MON.
- Rozental, Mark. Paweł Judin. 1955. *Krótki słownik filozoficzny*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Sobór-Świdarska, Anna. 2009. *Jakub Berman. Biografia komunisty*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej.
- Spalek, Robert. 2020. *Na licencji Moskwy. Wokół Gomułki, Bermana i innych 1943–1970*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej.
- Stalin, Józef. 1951. *O Wielkiej Wojnie Narodowej Związku Radzieckiego*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Szumiło, Mirosław. 2014a. „Elita Polskiej Partii Robotniczej (1944–1948). Portret historyczno-socjologiczny”. W *Polska Partia Robotnicza 1944–1948. Studia i szkice*. Red. Mariusz Krzysztofowski. Rzeszów: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej. <https://doi.org/10.12775/KH.2014.121.2.02>
- Szumiło, Mirosław 2014b. *Roman Zambrowski 1909–1977*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej.
- Trembicka, Krystyna. 2007. *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1938)*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Trembicka, Krystyna 2013. *Wrogowie w myśli politycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Ważniewski, Władysław. 2014. *Walka polityczna w kierownictwie PPR i PZPR 1944–1964*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Z protokołu nr 1 posiedzenia Centralnego Biura Komunistów Polskich*. AAN, Centralne Biuro Komunistów Polskich, sygn. 248/1, k. 1–2.
- Zaremba, Marcin. 2012. *Wielka trwoga. Polska 1944–1947*. Kraków: Wydawnictwo ISP PAN.
- Zarys Programu [Tezy nr 2]*. AAN. Centralne Biuro Komunistów Polskich, 248/4, k. 5–16.